

Op weg naar eigentijds onderwijs

Curriculumherziening in Nederland

Eindadvies Wetenschappelijke Curriculumcommissie

December 2024

Verantwoording

Samenstelling wetenschappelijk Curriculumcommissie

Prof. dr. Roel Bosker
Prof. dr. Roel Kuiper (voorzitter)
Prof. dr. Nienke Nieveen
Prof. dr. Maartje Raijmakers
Dr. Elwin Savelsbergh
Prof. dr. mr. Renée van Schoonhoven
Prof. dr. Jan van Tartwijk
Secretaris
Drs. Jaco Bron

2024 Curriculumcommissie, Amersfoort

Mits de bron wordt vermeld, is het toegestaan zonder voorafgaande toestemming van de uitgever deze uitgave geheel of gedeeltelijk te kopiëren en/of verspreiden en om afgeleid materiaal te maken dat op deze uitgave is gebaseerd.

Informatie

Curriculumcommissie
Postbus 288, 3800 AM Amersfoort
Curriculumcommissie.nl
info@curriculumcommissie.nl

Inhoudsopgave

1.	<u>Curriculumherziening in Nederland</u>	7
2.	<u>Adviezen rond het beoogde curriculum</u>	13
2.1	<u>Het waartoe van onderwijs: de rationale</u>	13
2.2	<u>Een vaste architectuur</u>	15
2.3	<u>Systeem van periodieke herijking</u>	18
2.4	<u>Aanbevelingen</u>	19
3.	<u>Adviezen rond het uitgevoerde curriculum</u>	20
3.1	<u>De curriculumbekwaamheid van de leraar</u>	20
3.2	<u>Ontwerpruimte en onderwijstijd</u>	21
3.3	<u>Overladenheid</u>	23
3.4	<u>Horizontale en verticale samenhang</u>	25
3.5	<u>Aanbevelingen</u>	26
4.	<u>Adviezen rond het gerealiseerde curriculum</u>	27
4.1	<u>Het belang van monitoring</u>	27
4.2	<u>De stem van de leraar</u>	28
4.3	<u>De stem van de leerling</u>	29
4.4	<u>Afsluiting en toetsing</u>	30
4.5	<u>Aanbevelingen</u>	31
5.	<u>Permanent wetenschappelijk advies</u>	32
5.1	<u>Huidige stand van zaken</u>	32
5.2	<u>Van richten naar inrichten en verrichten</u>	33
5.3	<u>Toekomstbeeld</u>	34
5.4	<u>Aanbevelingen</u>	35
6.	<u>Infoplaat</u>	36
	<u>Noten</u>	37

Voorwoord

Voor u ligt het eindadvies van de wetenschappelijke Curriculumcommissie. Deze commissie, bestaande uit onderwijswetenschappers, is in 2020 door de minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap ingesteld. In de afgelopen jaren zijn diverse adviezen uitgebracht over het curriculum voor het funderend onderwijs. De adviezen gingen over de bruikbaarheid van de opbrengsten van het traject Curriculum.nu (november 2020), de hantering van kerndoelen voor het primair onderwijs en de onderbouw voortgezet onderwijs (januari 2021) en de vernieuwing van examenprogramma's voor de bovenbouw voortgezet onderwijs (juni 2021). Ook publiceerde de commissie verdiepende studies over kansengelijkheid (juni 2021) en samenhang in het curriculum van het funderend onderwijs (november 2021). In 2024 heeft de commissie een reflectie gegeven op conceptkerndoelen Nederlands, rekenen & wiskunde, burgerschap en digitale geletterdheid. In haar laatste tussenadvies (2024) heeft de commissie een reflectie gegeven op de concept-

examenprogramma's Nederlands, wiskunde en maatschappijleer. Dit eindadvies is een slotbeschouwing waarin een aantal thema's worden benoemd die nog aandacht behoeven. We brengen de lijnen samen en blikken vooruit. Het belangrijkste is dat de aanpak die nu wordt gevolgd, in de komende jaren goed geborgd wordt. Het curriculum van het funderend onderwijs vergt blijvende aandacht en permanent wetenschappelijk advies. De periodieke herijking ervan is een cruciaal proces van vele betrokkenen om goed en eigentijds onderwijs van hoge kwaliteit in Nederland te kunnen vormgeven. Dat vraagt alertheid en aandacht van al die betrokkenen.

Namens de Wetenschappelijke Curriculumcommissie,

Prof. dr. Roel Kuiper
Voorzitter Curriculumcommissie

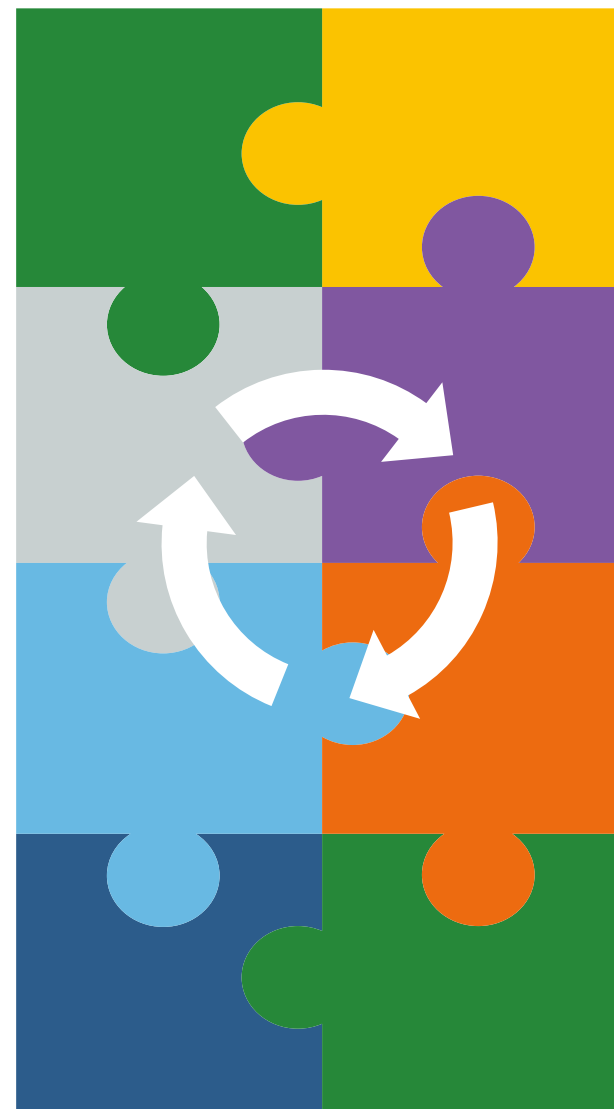
Inleiding

Samen werken aan een actueel en hoogwaardig curriculum voor het Nederlandse onderwijs, dat is de rode draad in de adviezen van de wetenschappelijke Curriculumcommissie. Hebben we het curriculum voor het funderend onderwijs op orde? Hoe komen we tot verbetering en een goed systeem van periodieke herziening? Er is in de politiek en in de samenleving veel discussie over de kwaliteit van het onderwijs. Het gesprek gaat over wat er op scholen in het primair en voortgezet onderwijs moet gebeuren. Een van de basiselementen van die kwaliteit is een actueel en hoogwaardig curriculum. Dat is inderdaad een *conditio sine qua non*. Het curriculum is de ruggengraat van het onderwijs. Het helpt leraren om goed onderwijs te verzorgen en het helpt leerlingen om van goed onderwijs te profiteren.

In Nederland was er sprake van achterstallig onderhoud met betrekking tot dat curriculum. Sommige kerndoelen dateren uit 2006, toen de wereld er heel anders uitzag. Ook het denken over de functie en betekenis van kerndoelen en eindtermen was achtergebleven. Het

curriculum was nog nooit in samenhang systematisch en grondig herzien. Momenteel worden nieuwe sets kerndoelen en eindexamenprogramma's ontwikkeld. Gelukkig zijn we met curriculumherziening goed op weg. De operatie loopt. Maar we mogen niet terugvallen in de fouten van het verleden: een versnipperde aanpak, geen systeem van periodiek onderhoud, kerndoelen en eindtermen ontwikkelen zonder rationale, gebrekkige sturing, onduidelijkheid over rollen en taken van alle betrokkenen en uiteindelijk: te weinig actie.

De wetenschappelijke Curriculumcommissie heeft de ministers en de staatssecretaris van OCW in de afgelopen vier jaar geadviseerd over het herzieningsproces. Duidelijk werd dat er een vernieuwde aanpak van curriculumherziening in Nederland moet komen. De rapporten van de commissie heten 'tussenadviezen'. Daarvan zijn er zes verschenen, aangevuld met deelstudies. Voor u ligt het eindadvies van de commissie. Voordat zij per 1 januari 2025 ophoudt te bestaan, maakt ze nog een keer de balans op en blikkt vooruit.

Met welke operatie zijn we in Nederland momenteel bezig? Hoe komen we tot een goed lopend systeem van periodieke herijking? Hoe borgen we een soepel samenspel van alle betrokkenen?

Aan de commissie is gevraagd in een slotbeschouwing thema's te benoemen die nog aandacht behoeven.¹ Hoe moet er verder worden gewerkt om de operatie te doen slagen? Hoe bestendigen we de ingeslagen koers? We hanteren in deze slotbeschouwing een bekende drieslag om de thema's te ordenen. Het gaat om thema's rond het *beoogde, uitgevoerde* en *gerealiseerde* curriculum.² We geven in dit eindadvies aan wat een wetenschappelijk perspectief in de toekomst bij kan dragen aan het curriculum voor het Nederlandse onderwijs.

Dit eindadvies opent met een narratief over het proces van curriculumherziening in Nederland. De bedoeling daarvan is om lezers een verhaal te bieden over het waarom en waartoe van deze operatie. We vertellen het verhaal van het haperende proces

van curriculumherziening in de jaren die achter ons liggen. We schetsen het perspectief van een solide en goed gestructureerde aanpak. En we geven aan wat er nog te doen is. Want het werk is nog niet af. Deze tijdelijke commissie treedt terug, maar de aandacht voor een actueel en hoogwaardig curriculum moet permanent zijn. Er is structureel wetenschappelijk advies nodig om de komende decennia een actueel en hoogwaardig curriculum te borgen. Dit als onderdeel van de kennisinfrastructuur rond curriculumherziening.

Het eerste hoofdstuk leest als zelfstandig narratief voor iedereen die het verhaal wil kennen van de curriculumherziening die nu gaande is. De daaropvolgende hoofdstukken bespreken verschillende thema's die de commissie in deze slotbeschouwing nog wil belichten. Ter voorbereiding op dit eindadvies sprak de commissie nog eenmaal met belangrijke stakeholders uit de curriculumketen en het bredere onderwijsveld.³ We maakten voor onze gedachtebepaling gebruik van wat we

hoorden, maar de tekst die nu voorligt is uiteraard geheel voor verantwoordelijkheid van de Curriculumcommissie.

1. Curriculumherziening in Nederland

Leerlingen worden op scholen in aanraking gebracht met lesstof en met leraren die hen vormen, toerusten en vaardigheden bijbrengen. Dat werk moet ordelijk en doelgericht gebeuren. Geen school kan functioneren zonder helder leerplan. Dat leerplan of *curriculum* geeft systematisch aan wat scholen inhoudelijk doen. Alle leergebieden en vakken vormen samen een geheel, ze vormen het stappenplan voor de schoolcarrière van een leerling. Leerlingen volgen routes, jaar na jaar. Het wettelijk vastgelegde curriculum geeft daar inhoud, vorm en structuur aan. Daarvan wordt op scholen onderwijs gemaakt. Leraren hanteren het als onmisbare leidraad voor hun werk.

Scholen zijn gericht op bepaalde uitkomsten bij leerlingen door planmatig te werken. De landelijke overheid schept de randvoorwaarden hiervoor door de kern van het curriculum wettelijk vast te leggen. We noemen die wettelijke aanwijzingen *leerplankaders*. Die leerplankaders gaan over het 'wat' waaraan scholen hebben te voldoen. De kort aangeduide inhoud en

bedoelingen van het beoogde curriculum worden vastgelegd in *kerndoelen* (voor het primair onderwijs en de onderbouw voortgezet onderwijs) en in *eindtermen* (voor de examenprogramma's bovenbouw voortgezet onderwijs). Zo weten scholen en leraren wat ze hebben te doen. En dat is ook waar de Inspectie op toeziet.

Kerndoelen en eindtermen fungeren als *gemeenschappelijk kader* voor alle scholen in Nederland. Zo weet iedereen wat er moet gebeuren. Het is aan scholen om verder te bepalen hoe ze daarmee onderwijs geven. Het 'wat' is van de overheid, het 'hoe' van de scholen. Ontwikkelaars van educatief materiaal gebruiken de kerndoelen en eindtermen om schoolboeken te ontwikkelen. Instanties als Cito en CvTE gebruiken ze om tot toetsen en examens te komen. Kerndoelen en eindtermen geven zo richting aan het onderwijs. De overheid geeft er standaarden mee aan, die betreffen zowel de grofmazige indeling van wat er wordt aangeboden in leergebieden en vakken als de inhoud zelf en wat er beheerst of gedaan moet worden door leerlingen.

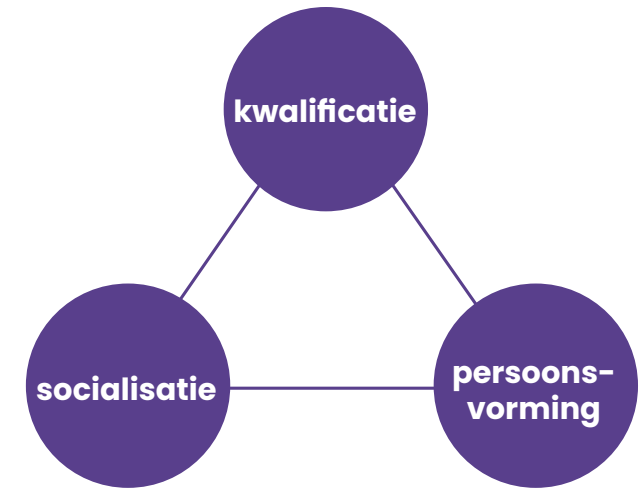

Dat laatste gebeurt door kerndoelen en eindtermen te verbinden met drie hoofdlijnen. Het gaat in het onderwijs altijd op een of andere manier om *kwalficatie*, *socialisatie* en *persoonsvorming*. Deze worden ook wel de *doeldomeinen* van het onderwijs genoemd. Die doeldomeinen sturen de aandacht bij het ontwikkelen van het curriculum. Ze vormen de randvoorwaarden voor een rijk, breed en gevarieerd curriculum. In dat curriculum gaat het nooit alleen over de stof, het gaat ook over de leerling en wat deze leert en ontdekt en over de samenleving waarin wij leven. De doeldomeinen samen functioneren als de *rationale* ('het waartoe') van het curriculum. Het is van belang de rationale bewust te hanteren. Dat wordt in de huidige operatie ook gedaan.⁴

Het spreekt vanzelf dat de inhoudelijke standaarden die in kerndoelen en eindtermen worden vastgelegd van tijd tot tijd moeten worden herzien. Er ontstaat in de loop van de jaren voortschrijdend inzicht. Er zijn veranderingen in de maatschappij en in de wetenschap die om actualisering

van de leerplankaders vragen. Zo blijft het onderwijs bij de tijd. Die herijking of herziening gebeurt door het landelijk expertisecentrum voor het curriculum (SLO) dat daarvoor een opdracht krijgt van het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (OCW). De impuls voor herziening komt doorgaans uit het veld. Daar zijn professionals (leraren, schoolleiders) actief die zien dat het nodig is om tot actualisatie van inhoud te komen. Maar het kunnen ook signalen zijn uit de politiek of maatschappij, uit wetenschap of technologie. Denk aan de toegenomen aandacht voor klimaatproblemen of aan de digitale revolutie.

Curriculumherziening is een resultaat van samenwerking. Er zijn allerlei organisaties en professionals die een rol hebben te spelen in de zogenaamde curriculumketen. In de praktijk moet er een heel leger aan betrokkenen in actie komen rond de landelijke herziening van het curriculum: leraren, schoolleiders, curriculumexperts, vakinhoudelijk experts, vakdidactici, wetenschappers, leermiddelenontwikkelaars, toetsenmakers, beleidsmakers,

bewindspersonen. Die hebben informatie nodig over de uitvoering en realisatie van het curriculum. Zij moeten sensitief zijn voor signalen uit het onderwijsveld, de wetenschap en de maatschappij. De overheid moet een systeem met goed gestructureerde werkpatronen inrichten. Er zijn in de jaren die achter ons liggen haperingen geweest in de curriculumketen omdat processen niet goed ingericht waren.⁵

De overheid is verantwoordelijk voor het onderwijsstelsel in Nederland. Zij heeft een eigen taak in dit geheel. Uiteindelijk verstrekt de minister de opdracht om te komen tot herziening van de kerndoelen en eindtermen. Er is groot en klein onderhoud nodig. Om het onderwijs hierin mee te kunnen nemen moet dit onderhoud voortaan volgens een vaste regelmaat en volgens een onderhoudskalender plaatsvinden.⁶ Dat maakt het proces van curriculumherziening navolgbaar en voorspelbaar. Dit alles goed structureren en inrichten hoort bij de randvoorwaarden voor curriculumherziening. De minister ziet erop toe dat die operatie goed verloopt volgens een gestructureerd proces.

In de toekomst moet het beter gaan dan in het verleden.

De herziening liep in de afgelopen decennia zacht gezegd nogal stroef.⁷ Bij de invoering van de kerndoelen voor het funderend onderwijs in 2006 is onvoldoende stilgestaan bij de manier waarop periodieke herijking moest plaatsvinden. Nadat de WRR (2013) en de Onderwijsraad (2014) daarop hadden gewezen, kwam de politiek in beweging. Wat niet meer had hoeven zijn dan de inrichting van een goed lopende structuur, werden tenslotte ambitieuze plannen. Zo was daar het aandachttrekkende project Onderwijs2032, ingezet door staatssecretaris Dekker. De voorstellen werden door het onderwijsveld niet omarmd en het project strandde. Daarna namen schoolleiders en sectorraden het heft in handen onder het motto *teacher in the lead*. Er is vanaf 2018 enkele jaren in de context van Curriculum.nu in allerlei werkgroepen gewerkt aan bouwstenen voor een vernieuwd curriculum. In die fase kwam SLO in een bijrol.

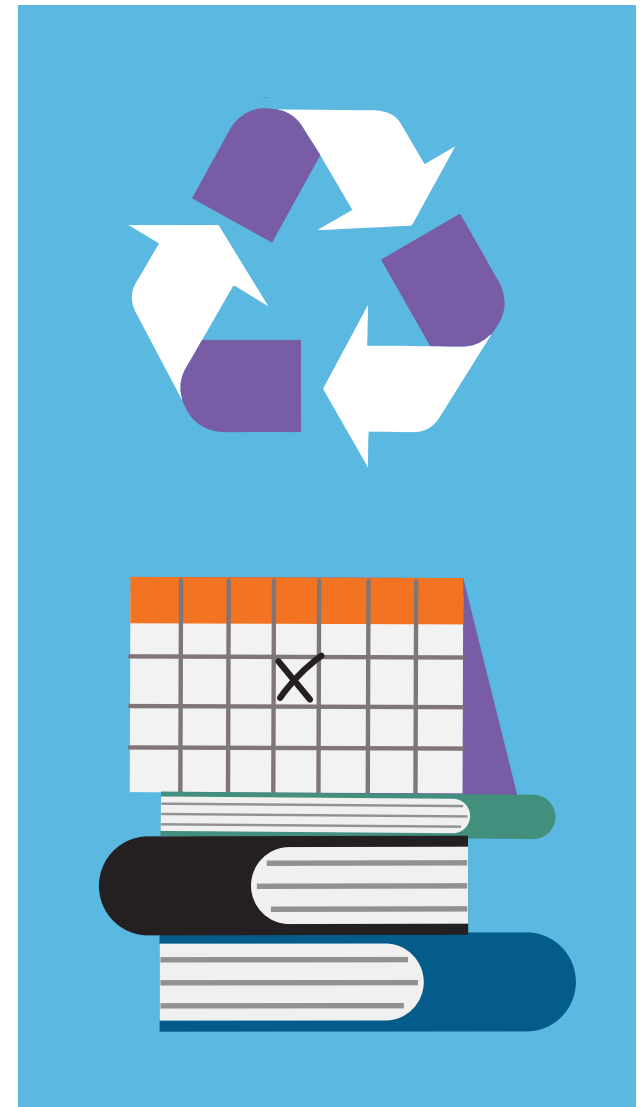

Na kennisname van deze opbrengst vond de Tweede Kamer dat er wetenschappelijk advies moest komen. Daarop is de wetenschappelijke Curriculumcommissie in de zomer van 2020 in het leven geroepen. Het doel bleef nog steeds te komen tot herziening van de oude generatie kerndoelen en eindtermen. In het veld werd de noodzaak van actualisatie steeds dringender gevoeld. Er moest iets gebeuren, maar hoe? Terwijl het onderwijsveld sceptisch werd door de gebrekkige voortgang, trapte de politiek steeds weer op de rem. In de Tweede Kamer was het beeld ontstaan dat het bij curriculumherziening om onbeheersbare projecten en al te ambitieus opgetuigde onderwijsvernieuwingen zou gaan. Op die manier kwam zelfs het noodzakelijk onderhoud niet op gang. Hoe kon het samenwerken aan eigentijds curriculum weer vlot worden getrokken?

Wat inmiddels duidelijk werd was dat aan al deze pogingen en verwickelingen een onopgelost fundamenteel probleem ten grondslag lag. Iedereen die zich bij het proces betrokken wist,

werkte met goede bedoelingen, daar lag het niet aan. Er waren pogingen tot 'netwerksturing' door betrokken partijen, maar het ontbrak aan regie en aan een duidelijk kader van afspraken. Er was geen beproefd systeem van werken rond curriculumherzieningen, de bijstellingen die plaatsvonden kwamen ad hoc tot stand. SLO voerde uit wat was opgedragen, maar het grote plaatje ontbrak. Nederland leeft hiermee onder zijn stand. Belangrijk voor onderwijskwaliteit is een goed ingeregeld systeem van curriculumherziening. Buitenlandse voorbeelden, zoals het Finse en Ierse, laten de effectiviteit daarvan zien. Curriculumherziening goed georganiseerd krijgen was de grote uitdaging.

Het systeem van werken dat de wetenschappelijke Curriculumcommissie heeft voorgesteld ziet er als volgt uit.⁸ Er komt een geregeld systeem van periodieke herijking van het curriculum. Dat betekent dat in een vaste cyclus in de loop der jaren alle leergebieden en vakken volgens een vaste regelmaat aan de beurt komen voor onderhoud. Daarvoor worden per leergebied en vak

termijnen aangehouden zodat herziening tijdig kan plaatsvinden, bijvoorbeeld eens in de vijf of tien jaar. Dit wordt bijgehouden in een *onderhoudskalender*. Periodiek kan worden bezien of en welke aanpassingen van kerndoelen of eindtermen nodig zijn. SLO beheert deze kalender.

De concrete opdracht om kerndoelen of eindtermen te herzien komt van de minister. Deze komt tot zo'n opdracht na advisering door een college dat daarvoor is aangewezen. Dat college houdt voeling met het onderwijsveld, leraren, wetenschappers en curriculumontwikkelaars en ook met de Inspectie van het Onderwijs en de Onderwijsraad om te bezien wat nodig is. Eens per jaar geeft ze een helder advies voor het werk dat op basis van de onderhoudskalender aan de beurt is, waarna de minister de opdracht tot herziening geeft aan SLO.

In dit systeem worden alle betrokkenen samengebracht in een gestructureerde manier van werken. Dat brengt de broodnodige rust en regelmaat in de

operatie. Ook wordt het op deze manier mogelijk alle benodigde informatie bijeen te brengen via betere monitoring. Curriculumherziening kan pas goed worden uitgevoerd als de kennis die aanwezig is op scholen, bij curriculumontwikkelaars en in de wetenschap kan worden overzien. Er is monitoring nodig en gericht gebruik van wetenschappelijk onderzoek. De informatie moet op tafel komen om goede, gezamenlijk gedragen besluiten te nemen.

Wat de Curriculumcommissie voor ogen staat is dat curriculumherziening het resultaat is van ingeregelde werkprocessen die volgens vaste procedures worden uitgevoerd. De politiek moet richting aangeven, op basis van gedegen informatie, en doet dat eveneens met vaste regelmaat. Voor de inrichting van het curriculum en het onderwijs zelf dient de politiek te vertrouwen op leraren en curriculumexperts. Politieke interventies werken doorgaans verstorend, zeker wanneer eenmaal in en door het veld consensus is ontstaan.

Het onderwijsveld en de politiek hebben ieder een eigen taak te behartigen. De minister moet de randvoorwaarden scheppen om tot dit systeem van werken in de curriculumketen te komen. Het ecosysteem rond curriculumherziening moet kloppen. Een knooppunt in dat ecosysteem is een college dat periodiek advies uitbrengt over de onderhoudskalender en met de herziening samenhangende operationele kwesties rond curriculumherziening. Dit college overziet in zekere zin de totale operatie curriculumherziening. De curriculumcommissie heeft geconstateerd dat deze visie op periodieke herijking en de inrichting van de gehele operatie steun vindt in het veld en bij partners in de curriculumketen.

Verbetering van onderwijskwaliteit hangt af van professionals die weten wat ze doen. Een cruciale factor, naast goed ontwikkelde leerplankaders, is de leraar. Het helpt leraren als kerndoelen en examenprogramma's goede handvatten bieden voor het ontwikkelen van onderwijs. In de huidige herzieningsoperatie is een vereiste

dat de nieuwe kerndoelen en eindtermen concreter zijn dan de huidige. Zo helpen ze leraren het onderwijs scherper in te richten en overladenheid tegen te gaan. Is de school 'curriculumbewust' en weet de leraar zich 'curriculumbekwaam', dan worden aan de hand van de kerndoelen en eindtermen onderwijsinhoudelijke keuzes op de werkvloer gemaakt. Er is curriculair leiderschap nodig om dat voor elkaar te krijgen.⁹

Het uiteindelijke doel van de curriculumherziening die nu gaande is, is een stabiele duurzame basis te realiseren voor eigentijds onderwijs. Is die ruggengraat van het onderwijs stabiel en in goede conditie, dan bevordert dat de onderwijskundige kwaliteit van scholen. Om van kerndoelen en eindtermen goed onderwijs te maken, is de inzet nodig van leraren, opleidingen, methodemakers en bestuurders in het onderwijs. Met het inlopen van achterstallig onderhoud moeten nieuwe manieren van werken ontstaan, waarin scholen en leraren meer regie nemen over de inrichting van het curriculum dat zij

uitvoeren en realiseren. Zij zijn ook in staat te reflecteren op wat ze doen en geven hun bevindingen terug als noodzakelijke informatie voor periodieke herzieningen.

Op landelijk niveau wordt deze kwaliteitsslag ondersteund door SLO en een college dat de minister adviseert en zorgt dat het ecosysteem van partners goed functioneert. De minister zorgt ervoor dat deze manier van werken wordt vastgelegd en duurzaam wordt. Een soepel en gestructureerde samenspel van alle actoren is heel belangrijk om curriculumherziening tot een blijvend succes te maken. Daar moeten de inspanningen van de komende jaren op gericht zijn. Zo zijn we in ieder tijdsgewricht op weg naar goed en eigentijds onderwijs.

2. Adviezen rond het beoogde curriculum

De bekende onderwijswetenschapper Goodlad maakte het veel gehanteerde onderscheid tussen het beoogde, het uitgevoerde en het gerealiseerde curriculum.¹⁰ Ook SLO hanteert deze drieslag. Het *beoogde curriculum* is het curriculum dat het onderwijsveld en de overheid voor ogen staat. Daarom begint de eerste fase van curriculumontwerp altijd daar. Het nadenken over wat beoogd wordt, leidt tot vaststellingen omtrent de bedoeling, de inhouden en het ontwerp van leerplankaders. De overheid zorgt ervoor dat kerndoelen en eindtermen wettelijk worden vastgelegd. Het *uitgevoerde curriculum* is de toepassing hiervan in de praktijk door scholen en leraren. Het *gerealiseerde curriculum* is datgene wat leerlingen er uiteindelijk van mee krijgen, ook wel het *geleerde curriculum* genoemd.

In dit hoofdstuk bespreken we enkele thema's rond het *beoogde curriculum*. Door het achterstallig onderhoud van de afgelopen decennia waren er leemten ontstaan en ontbraken er onderdelen. In dit hoofdstuk worden de belangrijkste thema's belicht en zal

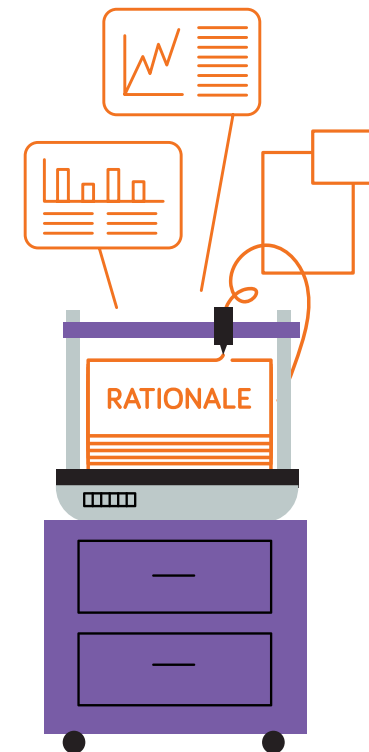
aangegeven worden waar verdere bezinning en eventuele advisering nodig is.

2.1 Het waartoe van onderwijs: de rationale

Voordat er nagedacht kan worden over het beoogde curriculum, is er de vraag naar de algehele bedoeling van onderwijs. Daarom beginnen curriculumontwerpers als het goed is met de vraag naar het waartoe van het onderwijs. Die vraag gaat vooraf aan de inhoudelijke vraag naar het wat. Het gaat om een inspirerend perspectief, helder voor alle betrokkenen. Dat perspectief geeft richting aan het onderwijs en is van belang voor leraren, schoolleiding, besturen, onderwijsinfrastructuur, overheid, maar ook voor de samenleving als geheel.

Toch werd er in Nederland op landelijk niveau tot nu toe nooit gewerkt met zo'n rationale.¹¹ De commissie heeft al in haar eerste adviezen deze leemte benoemd en voorgesteld een in het onderwijsveld breed herkende formulering te gebruiken: in het funderend onderwijs moet het altijd

gaan om *kwalificatie*, *socialisatie* en *persoonsvorming*. Het gaat met andere woorden om het verwerven van kennis en vaardigheden, de oriëntatie op de samenleving met de waarden en normen die daarin een rol spelen en het groeien naar zelfstandigheid en verantwoordelijkheid.

De rationale betreft dus algemene onderwijsdoelen – doeldomeinen – die als een regulatief idee aanwezig zijn in de dagelijkse onderwijspraktijk. Ze houden het denken over onderwijs breed met aandacht voor zowel inhouden, maatschappelijke verplichtingen als pedagogische belangen. Deze doeldomeinen begeleiden de vormgeving van onderwijs en zijn daarmee structurerend voor het beoogde, uitgevoerde en gerealiseerde curriculum. Het is aan te bevelen dat scholen deze onderwijsdoelen in hun schoolplan opnemen en ze verder inhoudelijk vullen. De rationale bij het wettelijk (landelijk) curriculum duidt deze doelen globaal aan, maar laat de invulling aan de scholen.

Deze rationale is verwerkt in de nieuwe conceptkerndoelen.¹² Idealiter keren de drie hoofddoelstellingen van kwalificatie, socialisatie en persoonsvorming in ieder leergebied terug. De Curriculumcommissie heeft er de nadruk op gelegd dat ze moeten terugkeren in de vaste architectuur van het curriculum. Hoe ze in de leergebieden landen, kan goed worden

verantwoord in het raamwerk en de karakteristiek van die leergebieden.¹³ Uiteraard moeten de drie doeldomeinen ook het onderwijs in de klas sturen. Ze hoeven echter niet in ieder kerndoel of in iedere eindterm even expliciet zichtbaar te worden. Als regulatief idee moeten ze in de eerste plaats het denken over goed onderwijs voeden. De winst van het huidige proces is dat scholen beseffen dat ze met de drie doeldomeinen richting en inhoud kunnen geven aan hun onderwijs. Een dwingende vertaling in een operationele aanpak is daarvoor niet noodzakelijk.

De rationale functioneert als eerste richtinggevende stap voor ontwerp van een curriculum. Het is een omschrijving waar alle onderwijs praktisch aan kan worden getoetst. Niet ieder kerndoel vertaalt dat idee per definitie. Soms kan dat wel direct (vooral bij kwalificatie), maar soms ook niet (bij socialisatie en persoonsvorming). Bij de verdere ontwikkeling van de systematiek van werken rond het beoogde, uitgevoerde en gerealiseerde curriculum is het wenselijk te komen tot verdere

verduidelijking van het gebruik van de rationale. Dat vraagt een bredere visievorming op onderwijs die overigens ook op scholen moet plaatsvinden. Kwalificatie, socialisatie en persoonsvorming zijn brede onderwijsdoelen. Ze moeten worden verstaan als waarborg voor goed onderwijs.

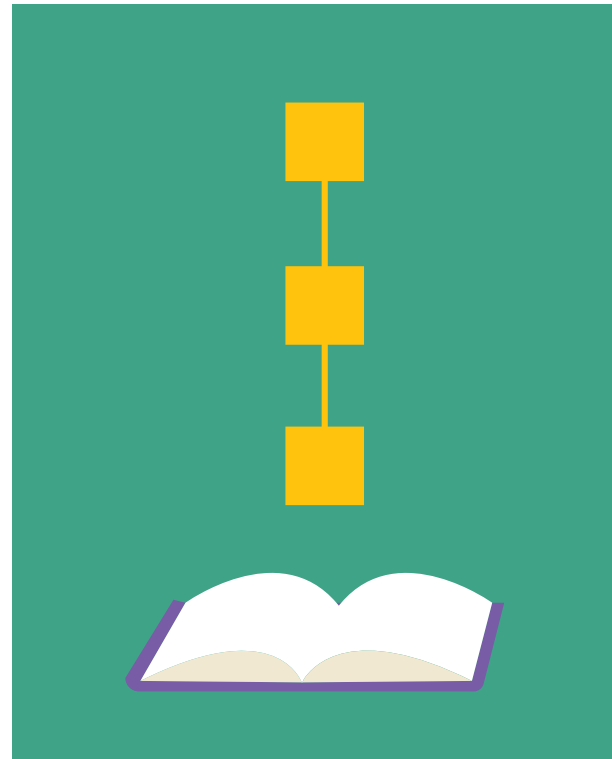

De commissie heeft opgemerkt dat de drie onderwijsdoelen zowel in de tot nu toe ontwikkelde kerndoelen als in de eindtermen op uiteenlopende wijze worden gehanteerd. Verdere beproeving en *finetuning* is dus nodig. Ook de verdere bezinning op de architectuur van curriculumontwerp is nodig. Dat kan in de loop van de tijd plaatsvinden als er nader wordt gereflecteerd op de functie en betekenis van de rationale voor het onderwijs. Er moet meer onderzoek naar worden gedaan. Er kan wat dit betreft ook geleerd worden van andere landen, van Ierland en Schotland bijvoorbeeld. Daar heeft het onderwijs zich na een curriculumherziening de laatste jaren goed kunnen ontwikkelen. Daarbij is een rationale gehanteerd als eerste stap en als criterium voor de bepaling van wat goed onderwijs is.¹⁴

2.2 Een vaste architectuur

In de context van het beoogde curriculum heeft de commissie geadviseerd het technisch ontwerp van de leerplankaders verder te standaardiseren. Dat wat door de overheid wordt voorgeschreven, moet voor iedereen op

dezelfde wijze duidelijk zijn en toegepast kunnen worden. Deze vaste architectuur kent inhoudelijke en technische componenten.

Bij de *inhoudelijke* componenten gaat het om de indeling van wat scholen hebben aan te bieden in leergebieden (voor primair onderwijs en onderbouw

voortgezet onderwijs) en vakken (bovenbouw voortgezet onderwijs). Deze worden eveneens wettelijk vastgelegd. Iedere indeling van de leerstof waar leerlingen mee in aanraking moeten komen om breed en gevarieerd onderwijs te ontvangen, is evenwel een keuze. Die keuze is niet geheel arbitrair, er zijn evidente leerstofindelingen en er zijn vaste tradities van scholing, maar de keuze moet wel steeds opnieuw gemaakt worden. Op basis van de gemaakte keuzes gaan curriculumontwerpers aan de slag met de daarbij behorende inhoud. Zo maakt SLO een karakteristiek en raamwerk per leergebied of vak om de leerstof nader te omschrijven. Dit moet volgens dezelfde systematiek gebeuren.¹⁵

Deze architectuur kent ook *technische* componenten. Daarbij gaat het om het instrument van de kerndoelen en eindtermen zelf, de mogelijkheid van niveaubepaling en de te volgen systematiek van afsluiten en toetsen. De commissie heeft zich grondig beziggehouden met de vraag hoe kerndoelen en eindtermen in het onderwijs zouden moeten functioneren.

Kerdoelen zijn een opdracht aan de school als geheel. Ze bepalen wat er moet worden aangeboden aan leerlingen, maar bevatten ook aanwijzingen voor wat die kerndoelen onderwijsmatig moeten doen en welke uitkomsten worden beoogd. De kerndoelen zeggen immers iets over wat er wordt verwacht van de school (van leraren voor de klas) en ook van leerlingen. Daarom onderscheidt de commissie *aanbodsdoelen, ervaringsdoelen en beheersingsdoelen*.

Alle leergebieden moeten beschikken over aanbodsdoelen. Ze omschrijven wat scholen hebben aan te bieden. We zijn hier bij het 'wat' dat de overheid stipuleert in het curriculum, de kern van ieder doel. Meestal betreft dat de kennis, vaardigheid of houding die van leerlingen wordt verwacht. Hoe die worden beheerst of ervaren, wordt vervolgens eveneens aangeduid in de kerndoelen. In een aantal gevallen worden leerlingen gevormd door iets te doen en te ervaren. Dat gebeurt bij typisch *open* vormen van leren. In andere gevallen kunnen leerlingen iets leren en aantonen dat ze de stof,

vaardigheid of houding beheersen, dat zijn meer *gesloten* vormen van leren. Hierbij passen enerzijds ervaringsdoelen (open leren) en anderzijds beheersingsdoelen (gesloten leren).

SLO heeft deze drie type kerndoelen opgenomen in de architectuur die nu wordt gehanteerd. Hiermee kan meer duidelijkheid worden gegeven over wat van scholen en leerlingen wordt verwacht. In het geval van burgerschap, sport-, taal- en kunstonderwijs is er soms sprake van open leersituaties, waarbij niet kan worden getoetst of en wanneer een leerling iets helemaal goed heeft gedaan. De introductie van ervaringsdoelen helpt leraren in die situatie om duidelijk te maken wat er van leerlingen wordt verwacht.

Het is voor de kerndoelen en eindtermen niet altijd gelukt om onderscheiden beheersings- en ervaringsdoelen te formuleren en om die reden is gekozen voor een mengvorm in de vorm van *hybride* doelen. De invoering van zo'n gemengde categorie behoeft echter meer toelichting en doordinking,

mede in het licht van de mogelijkheid om adequaat te kunnen beoordelen of zulke doelen zijn gerealiseerd. Naar de opvatting van de Curriculumcommissie kan ook voor moeilijk meetbare doelen als 'respectvol handelen' een kennis-, vaardigheids- en houdingscomponent onderscheiden worden die relatief eenvoudig toetsbaar is.¹⁶ Verdere bezinning is hier nodig.

De manier waarop deze typologie van kerndoelen binnen de algehele architectuur van het beoogde curriculum moet werken, zal in de komende jaren scherp gemonitord moeten worden. Nu deze typologie voor het eerst consistent wordt toegepast, zal bezien moeten worden hoe ze in de nieuwe kerndoelen werkt en waar verdere verduidelijking voor de praktijk nodig is. In elk geval zal het onderscheid consistent en consequent gehanteerd moeten gaan worden. Belangrijk om op te merken is dat in deze architectuur onderscheid gemaakt moet worden tussen de drie doeldomeinen van de rationale enerzijds en de drie typen kerndoelen anderzijds. Zij hebben een verschillende functie. De rationale heeft een meer

globale functie, hij fungeert als regulatief idee, als gemeenschappelijke horizon. De drie doeldomeinen kwalificatie, socialisatie en persoonsvorming geven de doelen aan van goed en gevarieerd onderwijs. De kerndoelen (en ook eindtermen) hebben een operationele functie. Zij helpen bepalen wat er moet gebeuren met welk resultaat. Hierbij wordt bij de kerndoelen gebruik gemaakt van aanbods-, ervarings- en beheersingsdoelen en bij de eindtermen van ervarings-, beheersings- en hybride doelen. Ze horen bij het technisch ontwerp. Ze zijn er niet vanwege de rationale, maar om de rationale vorm en inhoud te geven.

Bij de vaste architectuur horen ook aanwijzingen voor het niveau van ervaring en beheersing. Voor het Nederlandse onderwijs bestaan er niet veel instrumenten voor niveaubepaling. Waar moeten leerlingen staan aan het eind van het primair onderwijs? Wat dient er in de onderbouw van het voortgezet onderwijs te zijn bereikt? Voor Nederlands en Rekenen & wiskunde zijn er al 'referentieniveaus'. In het primair onderwijs fungeren deze zelfs als

deugdelijkheidseis. Nu er nieuwe kerndoelen zijn, moeten deze referentieniveaus worden aangepast. Niveaubepaling is belangrijk, zeker bij de overgangen van het primair naar het voortgezet onderwijs en van onderbouw naar bovenbouw. De vraag is of er ook niet dergelijke kaders moeten komen voor niveaubepaling in andere leergebieden. Dat vindt nu bijvoorbeeld al plaats door de hantering van het Europees Referentiekader (ERK) bij de Moderne Vreemde Talen. Wat de examenprogramma's betreft met een CE heeft het CvTE een aanpak om het eindniveau per schoolsoort te bepalen. De syllabi bij de examenprogramma's zijn daarvoor een belangrijk instrument. Peer-review door leraren speelt bij die niveaubepaling een grote rol. Voortgaande bezinning met betrekking tot de manier waarop tussen- en eindniveaus in het funderend onderwijs worden bepaald, is nuttig en nodig.

2.3 Systeem van periodieke herijking

Nadenken over het beoogde curriculum omvat ook de bezinning op de actualisatie ervan en op toekomstige aanpassingen.

Zoals opgemerkt heeft het daar in het verleden aan ontbroken. De commissie heeft geadviseerd te komen tot een systeem van periodieke herijking.¹⁷ Leerplankaders, kerndoelen en eindtermen hebben een beperkte levensduur en moeten van tijd tot tijd worden herzien. Dat regulier onderhoud moet gebeuren in een vaste cyclus van werken zodat er regelmaat en voorspelbaarheid ontstaat en alle betrokkenen kunnen anticiperen op wat er gaat gebeuren. SLO richt op dit moment een onderhoudskalender in. Bij die kalender horen ook systemen van monitoring die informatie uit de praktijk ophalen. Dat geldt zowel voor het uitgevoerde als het gerealiseerde curriculum. Daarin is op dit moment nog maar gebrekkig voorzien. De commissie heeft daarom eerder gepleit voor een gestroomlijnde kennisinfrastructuur rond het curriculum. Die moet gaan zorgen voor een geactualiseerde kennisbasis.¹⁸ Deze moet de komende jaren verder vorm krijgen.

Om deze voorbereidende stappen daadwerkelijk tot resultaat te brengen is meer regie nodig in de hele

curriculumketen. OCW is systeemverantwoordelijk en dient te borgen dat dit systeem van periodieke herijking op deze wijze gaat functioneren. Aan die regie heeft het in het verleden nogal eens ontbroken. Nodig is nu dat de verantwoordelijke bewindspersoon zorgt dat het model van periodieke herijking en de bijbehorende werkpatronen worden ingeregeld. Dan ontstaat een ecosysteem van partijen die in samenwerking de operaties rond het beoogde, uitgevoerde en gerealiseerde curriculum in een vaste structuur van werken behartigen.

2.4 Aanbevelingen

- Het gebruik van de rationale ondersteunt een breed en gevarieerd curriculum. De rationale geeft antwoord op de vraag naar het waartoe van het onderwijs in termen van kwalificatie, socialisatie en persoonsvorming. Hoe de rationale precies functioneert als criterium voor goed onderwijs in het beoogde, uitgevoerde en gerealiseerde curriculum behoeft verdere monitoring en doordinking.
- Er is door SLO gewerkt met een vaste architectuur van aanbods-, beheersings- en ervaringsdoelen. De drie typen kerndoelen worden echter nog wisselend ingezet in de tot nu toe ontwikkelde conceptkerndoelen. Er moet daarom verder gewerkt worden aan een consistente inzet ervan. Ook de hantering van hybride doelen bij de eindtermen moet nader worden doordacht.
- Het functioneren van de onderhoudskalender vraagt een goed functionerend ecosysteem van samenwerkende partijen in de curriculumketen. OCW moet als stelselverantwoordelijke

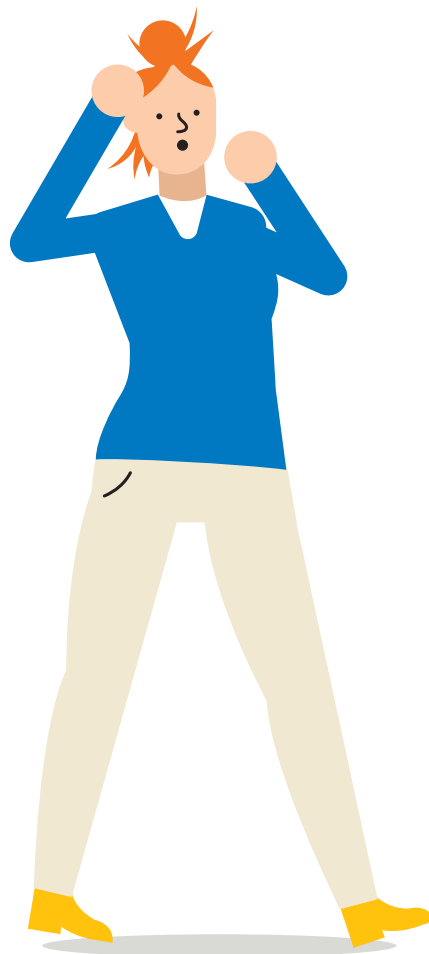
voor de benodigde regelingen zorgen om dit systeem van werken in te richten en te verduurzamen.

- Het is van belang dat er gericht wordt nagedacht over niveaubepalingen in het primair en voortgezet onderwijs. Er zijn referentiekaders voor sommige leergebieden (waar ze ook voor de hand liggen), maar ze ontbreken in andere. Wat de eindtermen betreft is er een systeem van peer-review door leraren, georganiseerd door het CvTE. Het is aan te bevelen verder na te denken over het bepalen en borgen van de tussen- en eindniveaus.

3. Adviezen rond het uitgevoerde curriculum

Bij het uitgevoerde curriculum gaat het om de vertaling van het beoogde curriculum naar het concrete onderwijs op scholen. Dat werk ligt in de handen van schoolleiders en leraren. Zij worden daarbij geholpen door ontwikkelaars van educatief materiaal en door SLO die adviseert over de toepassing van de leerplankaders en leerlijnen en exemplarisch lesmateriaal ontwikkelt. Het eigenlijke werk gebeurt echter op school, daar wordt onderwijs 'gemaakt'. In haar advisering heeft de Curriculumcommissie stilgestaan bij een aantal fundamentele stappen die hierbij aan de orde zijn. Leraren die het beoogde curriculum gaan implementeren, moeten eerst begrijpen binnen welke onderwijskundige kaders zij dit doen. Beschikbare onderwijstijd en keuzes rondom samenhang, kansen-gelijkheid en eigen schoolaccenten spelen daarbij een rol. Binnen lerarenteams die verantwoordelijk zijn voor een leergebied moet hierover worden doorgesproken. Over deze fundamentele stappen en voorwaarden maken we in dit hoofdstuk een aantal opmerkingen.

3.1 De curriculumbekwaamheid van de leraar

Leraren maken van kerndoelen en eindtermen leerdoelen om mee te werken in de klas. Zij structureren daarmee hun onderwijs door de leerjaren heen. Onderwijs dient altijd doelgericht te zijn, anders wordt er geen progressie geboekt. Curriculumbekwaamheid hoort daarom bij de professionele standaarden van het leraarschap. Toch wordt hier pas in de laatste jaren gericht aandacht voor gevraagd. Er ontstaat in het onderwijsveld bewustzijn dat ook op dit punt achterstanden zijn ontstaan. Curriculumexpertise is schaars in Nederland, heeft de commissie al eens geconstateerd.¹⁹ Die expertise is ook schaars in lerarenopleidingen en wordt nog onvoldoende geoefend door studenten. Curriculumbekwaamheid dient een herkenbaar onderdeel te zijn van de professionele standaard. Dat is nodig om de onderwijskwaliteit te verbeteren en het eigenaarschap (*teacher agency*) van leraren met betrekking tot het uitgevoerde curriculum te vergroten.

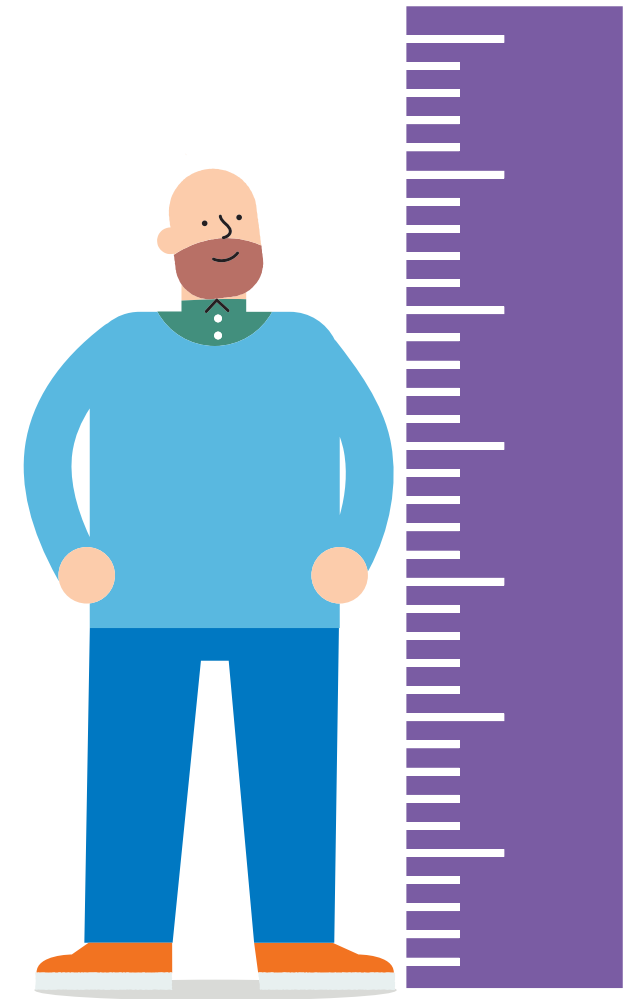

Methodenmakers vertalen het beoogde curriculum in leermiddelen (o.a. schoolboeken) voor het onderwijs. Het is uiteraard behulpzaam en in zekere zin onmisbaar dat er methoden zijn, maar een leraar die alleen het leerboek met leerlingen doorwerkt, geeft in zekere zin het heft uit handen. Die leraar maakt niet zelf keuzes en laat het beoogde curriculum interpreteren door anderen. Ook dreigt overladenheid van het uitgevoerde curriculum, gegeven het feit dat methodenmakers de leerplankaders doorgaans in de meest ruime zin opvatten om geen aspect te missen. Scholen die daarop afgaan, hebben overladenheid mede aan zichzelf te wijten. Er zijn curriculum-bekwame leraren nodig die het beoogde curriculum kunnen vertalen naar de onderwijspraktijk en er zelf mee aan de slag kunnen gaan. Dat komt de kwaliteit van het onderwijs ten goede. Hierover wordt inmiddels het gesprek gevoerd met opleidingen en ontwerpers van educatief materiaal.

3.2 Ontwerpruimte en onderwijstijd

Niet ieder leergebied of vak heeft dezelfde omvang in het school-

curriculum. In het primair onderwijs bijvoorbeeld wordt de meeste tijd besteed aan taal en rekenen. In de onderbouw van het voortgezet onderwijs verbreedt de aandacht zich naar onder meer moderne vreemde talen, maatschappijleer en (digitale) techniek. In de bovenbouw van het voortgezet onderwijs gaan de afzonderlijke vakken, zoals economie, biologie, natuurkunde of culturele vorming een meer centrale rol spelen. Curriculumontwikkelaars gebruiken een maatstaf om de relatieve ruimte van ieder leergebied en ieder vak te bepalen. Dit is nodig om de omvang en zwaarte van kerndoelen en eindtermen te kunnen wegen. Zo heeft ieder leergebied een eigen 'ontwerp-ruimte', aangeduid als een percentage van de totaal beschikbare ruimte. Scholen moeten per jaar een minimum-aantal schooluren invullen. Uiteindelijk gaan ze zelf over de inrichting van de onderwijstijd.²⁰ Als vuistregel geldt dat alle kerndoelen in 70% van de beschikbare onderwijstijd onderwezen moeten kunnen worden. Er is in dat model nog 30% vrije ruimte over voor scholen om zelf in te richten.

In de bovenbouw van voortgezet onderwijs verschilt de omvang van het zogenaamde geheel vrije deel per schoolsoort en is de omvang beperkter.²¹ Wel neemt in de bovenbouw de keuzevrijheid van leerlingen in de verschillende schoolsoorten toe.²²

De vraag naar de ontwerpruimte per leergebied doet zich voor in de fase van werken aan het beoogde curriculum. Curriculumexperts moeten weten hoeveel ruimte er is voor stofinhouden en vertalen deze naar kerndoelen voor de respectievelijke leergebieden. Met betrekking tot het curriculum in de bovenbouw doet dit vraagstuk zich voor als het gaat om de invulling van de examenprogramma's bij de verschillende vakken. De commissie heeft opgemerkt dat het uitgevoerde curriculum voor de bovenbouw van het voortgezet onderwijs gebrekkig blijft als dit alleen wordt opgehangen aan eindtermen. Ook voor de bovenbouw zouden kerndoelen moeten worden ingevoerd om te voorkomen dat het onderwijs alleen maar toewerkt naar het centraal schriftelijk examen. Dat doet het onderwijs tekort en geeft een

te beperkt beeld van wat er in de bovenbouw met onderwijs kan en moet worden gedaan.

De commissie is van mening dat er nader onderzoek nodig is om te komen tot een evidente maatstaf voor het bepalen van de ruimte van ieder leergebied en vak. Hoewel de daadwerkelijke verdeling van onderwijstijd op scholen gebeurt en scholen de vrijheid hebben eigen accenten aan te brengen, is ook hier behoefte aan meer architectuur. Het gaat tenslotte om het functioneren van het funderend onderwijs als geheel, als samenhangend stelsel. Scholen zoeken naar houvast en zullen bij de bepaling van de onderwijstijd geneigd zijn te letten op een aanduiding van die relatieve ontwerpruimte. De hoeveelheid en het gewicht van kerndoelen is immers ook op die ontwerpruimte per leergebied afgestemd. SLO heeft die bepaald op basis van historie en door een internationale benchmark uit te voeren. De benadering slaat de plank niet mis, maar blijft in de kern een kwestie van pragmatiek. Het zou goed zijn op basis van nader onderwijskundig onderzoek

tot heldere maatstaven en beter navolgbare keuzes te komen.

3.3 Overladenheid

Een van de vraagstukken waar de commissie zich in de afgelopen vier jaar mee heeft beziggehouden, is de vraag hoe overladenheid van het curriculum kan worden tegengegaan. Overladenheid ontstaat als inhoudelijke ambities groot zijn en er te veel in het schoolcurriculum wordt gestopt. Het kan hieraan om drie aspecten: *curriculum-expansie*, *inhoudelijke overladenheid* en *ervaren overladenheid*.²³ Het vraagstuk heeft een concrete achtergrond, want sinds Onderwijs2032 en Curriculum.nu is in het Nederlandse onderwijs sprake van twee nieuwe leergebieden: Burgerschap en Digitale geletterdheid. Deze worden op dit moment van een wettelijke grondslag voorzien. In de praktijk maken ze momenteel al deel uit van het schoolcurriculum, doorgaans geïntegreerd in andere leergebieden en vakken. Met de introductie van twee nieuwe leergebieden is er sprake van curriculumexpansie.

De komst van nieuwe leergebieden die herkenbaar en voorzien van eigen kerndoelen deel gaan uitmaken van het schoolcurriculum, heeft de discussie over overladenheid aangewakkerd. Scholen dienen een nog grotere breedte aan kerndoelen door te vertalen naar het onderwijs. Ontstaat er nu automatisch inhoudelijke overladenheid doordat meer inhoud moet worden onderwezen in dezelfde hoeveelheid tijd? Of is er vooral sprake van *ervaren overladenheid*? De commissie merkt op dat curriculum-expansie niet per definitie hoeft te leiden tot inhoudelijke overladenheid. Dat hangt ervan af hoe de doorvertaling naar kerndoelen plaatsvindt. Het ontwerp van de nieuwe sets kerndoelen kan hiervoor uitkomst bieden. Deze moeten concretere handvatten bieden en tegelijkertijd geen uitdijend heelaal aan te behandelen thema's bevatten.

Overladenheid wordt mede in de hand gewerkt als kerndoelen en eindtermen niet helder of te breed geformuleerd zijn. Leraren en methodemakers gaan dan hun onderwijslast als omvangrijk

en overladen ervaren. Dit was de algemeen geobserveerde ervaring met betrekking tot de kerndoelen van de generatie 2006. Daarom is aan SLO gevraagd de conceptkerndoelen die nu worden ontwikkeld concreter te formuleren, meer toegespitst op wat in de kern vereist wordt. Dat heeft SLO naar de bevinding van de commissie goed gedaan. Naast een bondige formulering van de doelzin wordt er gebruik gemaakt van aanwijzingen in een categorie 'het gaat hierbij om' (wettelijk verplicht) en 'te denken valt aan' (niet wettelijk verplicht). Leraren kunnen dus variëren bij de implementatie van kerndoelen. De verwachting is dat deze concretisering helpt om overladenheid tegen te gaan en focus op de kern van het leergebied te houden.

In de Tweede Kamer is naar aanleiding van de huidige operatie een debat gevoerd over het aantal kerndoelen en is de wens geuit dit aantal te reduceren teneinde de focus op Nederlands en Rekenen & wiskunde te versterken. Dit heeft geleid tot een interventie in het lopende proces die wederom vertraging gaat opleveren. De doeltreffendheid

van deze interventie is twijfelachtig. Niet het aantal kerndoelen is immers beslissend voor de overladenheid van het uitgevoerde curriculum, maar de aard en het inhoudelijk gewicht ervan. Overladenheid is primair een kwalitatief vraagstuk, geen kwantitatieve reksom. De huidige herzieningsoperatie is ingegeven door een breed gedragen wens, in het verleden ook gedragen vanuit de politiek, om de kerndoelen concreter te maken. Dat is de manier om focus aan te brengen en overladenheid tegen te gaan in de context van het uitgevoerde curriculum. SLO heeft dat kundig gedaan. Die operatie heeft de focus op de basis- vaardigheden versterkt. Het is nu aan de scholen hiermee goed onderwijs te maken.

Om overladenheid tegen te gaan en focus aan te brengen hebben curriculumbekwame schoolleiders en leraren verschillende knoppen om aan te draaien. Een ervan is de concrete implementatie van kerndoelen in het schoolcurriculum. Dat moet welbewust gebeuren, waarbij scholen hun eigen keuzes maken (het 'hoe'). Een andere knop is de omgang met onderwijstijd.

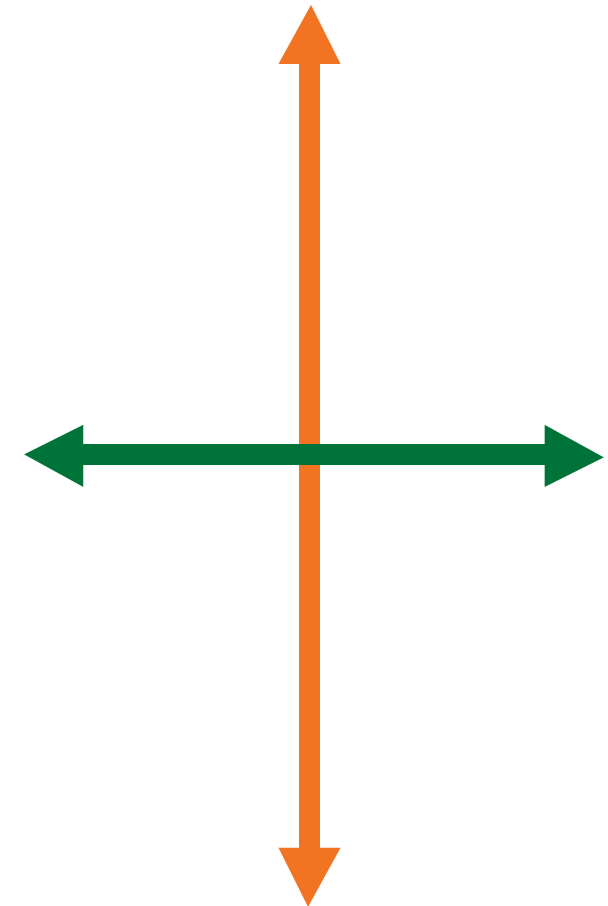
Scholen beschikken zelf over die tijd en in het primair onderwijs en onderbouw voortgezet onderwijs ook over een eigen vrije ruimte van 30%. Idealiter zetten zij die vrije ruimte niet in om het verplichte curriculum uit te voeren, maar die mogelijkheid is er wel. Een derde mogelijkheid om overladenheid tegen te gaan is het aanbrengen van samenhang tussen leergebieden en vakken. Veel scholen bieden Burger-schap en Digitale geletterdheid daarom geïntegreerd in andere leergebieden aan. Er is echter nog meer mogelijk met betrekking tot het creëren van samenhang. Dat is het onderwerp van de nu volgende paragraaf.

3.4 Horizontale en verticale samenhang

Hoewel kerndoelen per leergebied en eindtermen per examenvak worden geformuleerd, kunnen scholen bij de uitvoering van het curriculum verdere samenhang aanbrengen. Daartoe worden ze ook opgeroepen in de onderwijswetgeving. Dit zou verder kunnen worden versterkt door een dergelijke bepaling ook op te nemen in de preambules bij de kerndoelen.²⁴

Niettemin liggen de inhoudelijke keuzes daartoe bij scholen zelf. Onderwijs wordt inhoudelijk beter als er crossovers worden gemaakt binnen en tussen vakken en leergebieden. De commissie heeft in een afzonderlijke verdiepende studie gesproken over de betekenis en mogelijkheden van dit type horizontale samenhang.²⁵ Horizontale samenhang als resultaat van een pedagogisch-didactische samenwerking op schoolniveau komt de onderwijskwaliteit ten goede. Er is genoeg flexibiliteit binnen het stelsel om hierin eigen pedagogische, levensbeschouwelijke of vakinhoudelijke keuzes aan te brengen. Het gebruik van de rationale met kwalificatie, socialisatie en persoonsvorming kan hierbij eveneens goed werk doen.

Naast horizontale samenhang is er verticale samenhang door de schooljaren en over de onderwijssoorten heen. Hiervoor geeft SLO aanwijzingen in toelichtingen en handreikingen zoals de Tule's (tussendoelen en leerlijnen). Het is opnieuw aan scholen die samenhang aan te brengen.

Belangrijk in dit verband zijn de niveaubepalingen die aangeven op welk moment leerlingen in staat moeten zijn iets te beheersen of bepaalde resultaten te laten zien. De vraag hoe verticale curriculaire samenhang de schoolloopbaan van leerlingen het best dient, is nog te weinig onderzocht. Het onderwijs zou gediend zijn met meer inzicht en wetenschappelijke begeleiding op dit gebied. Voor leraren is er een belangrijke rol weggelegd om bij de implementatie van kerndoelen zowel horizontale als verticale samenhang aan te brengen. Dat vergt een langere en hogere blik dan die welke alleen gericht is op het jaarrooster en de jaarcyclus.

3.5 Aanbevelingen

- Het is belangrijk in de toekomst in te zetten op het versterken van de curriculumbekwaamheid van scholen en *teacher agency*. Het uitgevoerde curriculum en de kwaliteit ervan hangen in sterke mate af van de uitvoering door leraren. Het is belangrijk dat op lerarenopleidingen meer nadrukkelijk gewerkt wordt aan curriculumbekwaamheid.

- De verdeling van de ontwerpruimte met betrekking tot de leergebieden en vakken dient op termijn nader te worden bezien. Tegelijkertijd dienen scholen zich ervan bewust te zijn dat zichzelf overladenheid kunnen tegengaan. De nieuwe kerndoelen geven daarvoor scholen en leraren instrumenten in handen.
- De Curriculumcommissie pleit voor invoering van kerndoelen in de bovenbouw. Dit is van belang om te voorkomen dat het onderwijs in de bovenbouw te veel toewerkt naar het eindexamen en daarmee zorgt voor een versmalde blik op het curriculum en op het onderwijs. In deze context kan ook het schoolexamen zich beter ontwikkelen.
- Het bevorderen van samenhang in het curriculum is een opdracht aan alle scholen. Op deze manier kunnen er tevens herkenbare leerlijnen ontstaan die een meer vloeiende overgang tussen schoolsoorten bevorderen. Op dit punt is meer begeleiding van scholen noodzakelijk.

4. Adviezen rond het gerealiseerde curriculum

Staat in het beoogde curriculum de overheid centraal en in het uitgevoerde curriculum de leraar, in het gerealiseerde curriculum gaat het om de ervaringen en resultaten van *leerlingen*. Daarover is niet veel in kaart gebracht. Doorgaans worden de ervaringen met het curriculum in het klaslokaal vertolkt door leraren. Zij geven terug welke resultaten zij boeken met het curriculum. Daarom is de stem van de leraar in deze fase zo belangrijk. Hoe evalueren zij het curriculum, zoals beoogd in de wet en door hen uitgevoerd? Maar naast de stem van de leraar moet natuurlijk ook de stem van de leerling klinken. Wat is hun ervaring en hoe komen zij aan de hand van het onderwijs dat leraren uitvoeren tot resultaten?

4.1 Het belang van monitoring

We weten in Nederland onvoldoende over het gerealiseerde curriculum om met zekerheid iets te zeggen over ervaringen en resultaten die met het beoogde curriculum zijn behaald.²⁶ Naast de nationale Peil.onderwijs-onderzoeken van de Inspectie, zijn er ook internationale onderzoeken

(zoals PISA, TIMSS, ICCS, PIRLS) die leeropbrengsten vergelijken. Nederlandse leerlingen zijn vergelijkenderwijs in de meeste van die onderzoeken slechter gaan scoren op de onderdelen taal en rekenen. Er zijn cijfers die aanleiding geven tot grote zorgen. Echter, deze uitkomsten uit internationale onderzoeken zijn vaak niet een op een te koppelen aan de Nederlandse leerplankaders. De verschillende internationale studies stellen eigen prioriteiten en hanteren eigen definities. We weten niet hoe deze resultaten precies samenhangen met de kwaliteit van de kerndoelen en de examenprogramma's. Dat is een lacune in onze kennis.

Van de kerndoelen die nu geïntroduceerd worden, is de verwachting dat zij 'ambitueus' zijn en kunnen helpen leerlingen beter toe te rusten. De kerndoelen zijn geactualiseerd en er mag inderdaad verwacht worden dat zij leiden tot beter onderwijs. Of dit daadwerkelijk zo is, zal moeten blijken. Daarvoor zal nader onderzoek nodig zijn rond het uitgevoerde en gerealiseerde curriculum. Dat onderzoek moet gestoeld zijn op data.

Die ontbreken nu vaak. Nodig is meer te investeren in monitoring van het curriculum. De commissie heeft daarvoor eerder gepleit en zou willen zien dat systemen van monitoring onderdeel zijn van de kennisinfrastructuur rond het curriculum. Zij moeten een rol gaan spelen in beslissingen rond de onderhoudskalender. Daarbij moet het verband tussen de leerplankaders en de leerresultaten duidelijker naar voren komen.

Dit systeem van monitoring betreft overigens niet alleen het uitgevoerde en gerealiseerde curriculum. Er is monitoring en evaluatie nodig met betrekking tot de interpretatie en implementatie van de leerplankaders door leraren. Ook is monitoring nodig met betrekking tot de kwaliteit van kerndoelen en eindtermen zelf, met name de verwerking van nieuwe onderwijskundige inzichten en geactualiseerde inhoud in deze leerplankaders. De commissie heeft opgemerkt dat er bij het actualiseren van kerndoelen niet systematisch wordt gewerkt vanuit een kennisbasis en dat

keuzes om te komen tot bepaalde inhoud niet altijd goed navolgbaar zijn. De manier van werken om te komen tot conceptkerndoelen is nu vooral deliberatief, het resultaat van een op consensus gericht gesprek tussen leraren en deskundigen. Dit deliberatieve element zal er altijd wel blijven, maar moet beter worden ingebed in vaste procedures en een eigen methodiek kennen van curriculumontwerp. Zo kan systematisch kennis worden opgebouwd en vervolgens op een navolgbare wijze worden benut. Bij die kennis horen de monitoringgegevens van het gerealiseerde en daadwerkelijk geleerde curriculum.

4.2 De stem van de leraar

Wat ontbreekt in het curriculumdebat is de stem van de leraar. Het is niet zo dat leraren niet betrokken zijn bij de ontwikkeling en herziening van kerndoelen en eindtermen. Zij maken deel uit van ontwikkelteams bij SLO. Maar het betrekken van individuele leraren of vertegenwoordigers van vakverenigingen van leraren is niet hetzelfde als het systematisch beluisteren van de georganiseerde stem van de leraar

met betrekking tot het uitgevoerde en gerealiseerde curriculum. De Onderwijsraad signaleert dit ook en heeft onlangs geadviseerd over het planmatig en gestructureerd betrekken van leraren bij belangrijke keuzes in het onderwijs, met name door versterking van het huidige pluriforme veld van kleinere, op verschillende leest geschoeide beroepsorganisaties.²⁷ Het betrekken van de leraar versterkt hun *agency* als professional en komt het denken over het onderwijs, en ook de curriculumherziening ten goede. De commissie sluit zich bij die oproep aan. In het ecosysteem van partners rond curriculumherziening moet de stem van de leraar duidelijker klinken. Hun ervaringen in de klas moeten worden gearticuleerd en gekanaliseerd om benut te worden bij toekomstige curriculumherzieningen. Er is op dit punt sprake van onderorganisatie in het veld.

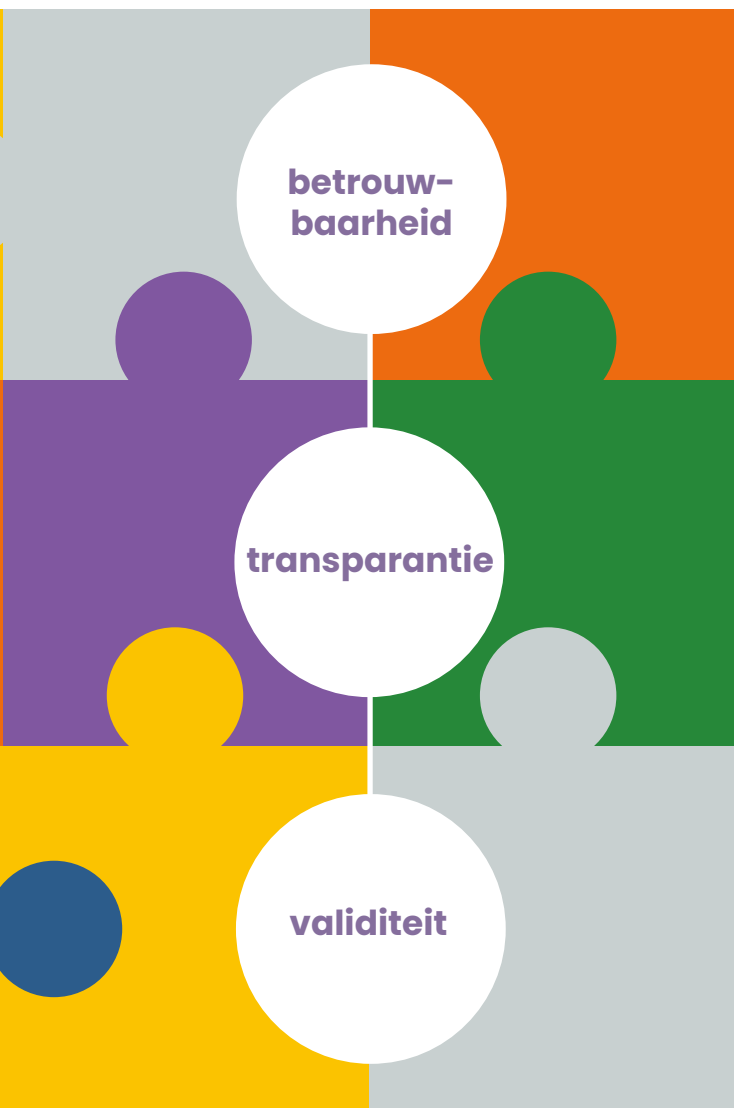
Er zullen stappen moeten worden gezet, zowel door het veld als door de systeemverantwoordelijken, om de stem van de leraar met betrekking tot het uitgevoerde en gerealiseerde curriculum beter te doen klinken.

Er dienen platforms te komen waar leraren hun bevindingen kunnen delen. Voor de evaluatie kunnen formats worden ontwikkeld, passend bij de systematiek die SLO hanteert voor de ontwikkeling en herziening van het beoogde curriculum. Ook kan deze manier van evalueren eventueel wetenschappelijk worden gevalideerd. NRO kan als intermediair worden betrokken bij dataverzameling en gericht onderzoek uitzetten. Op die manier wordt informatie van de werkvloer systematisch in kaart gebracht. Dit versterkt de kennisbasis en de mogelijkheid geïnformeerd beslissingen te nemen met betrekking tot aanpassingen van het beoogde curriculum.

4.3 De stem van de leerling

Het gerealiseerde curriculum is ook het *geleerde* curriculum. Daarom is het belangrijk de stem van de leerling te vernemen. De ervaringen met het uitgevoerde curriculum worden door leraren geregistreerd, maar het zou verkeerd zijn voorbij te gaan aan de ervaringen en de stem van leerlingen. Ook deze stem moet worden

georganiseerd en gemonitord. Een van SLO onafhankelijke instantie zou de opdracht moeten krijgen ervaringen van leerlingen en resultaten in beeld te brengen rond het geleerde curriculum. Leerlingorganisatie LAKS heeft verschillende kanalen die kunnen worden benut om informatie op te halen over het curriculum. Verder zou NRO ook hier een rol kunnen krijgen. Daarbij gaat het uiteraard om leerlingen van alle schoolsoorten en in diverse leerjaren. Langs deze weg wordt onze kennis vergroot omtrent het perspectief van de leerling bij curriculumvraagstukken.

4.4 Afsluiting en toetsing

In de context van het gerealiseerde curriculum is de relatie tussen kerndoelen en vormen van toetsing en afsluiting van belang. Het is nu voor het eerst sinds 2006 dat kerndoelen en eindtermen in samenhang worden herzien. Dat verband is van groot belang. Er moet consistentie zijn tussen de doelen die het onderwijs nastreeft, de activiteiten die van leerlingen in dat kader worden gevraagd en de toetsing (*constructive alignment*).²⁸ Tussen kerndoelen en eindtermen moet een

duidelijk verband bestaan. De mogelijkheid om kerndoelen te benutten voor toetsing is in de nieuwe sets kerndoelen vergroot door het onderscheid te hanteren tussen ervarings- en beheersingsdoelen.²⁹ Dit alles moet uiteraard door leraren zelf worden vastgesteld, gehanteerd en benut met het oog op de leeractiviteiten in de klas.

Belangrijk is voorts dat het leren van leerlingen niet alleen gericht is op het 'eind', maar vorm krijgt door een rijk, breed, actueel en gevarieerd curriculum. Daarbij past ook een zekere variëteit aan toetsvormen. Bij het centraal examen gaat het in de meeste gevallen om één toets waarmee bij alle leerlingen wordt vastgesteld of ze het vereiste niveau hebben bereikt. Om breder te kunnen toetsen – en daarbij ook te toetsen wat in ervaringsdoelen is gegeven of om hogere orde denkvaardigheden te meten – is het van belang bepaalde vormen van afsluiting en examinering onder te brengen in het schoolexamen. Het is dan wel zaak om de betrouwbaarheid, transparantie en validiteit daarvan zo goed mogelijk te waarborgen. Daar ligt een uitdaging

met betrekking tot de handreikingen voor het schoolexamen vanuit SLO en in de syllabi. Uiteindelijk wordt voor de meeste vakken het eindcijfer bepaald op basis van school- en centraal examen.

4.5 Aanbevelingen

- Er is meer gericht onderzoek nodig om het verband tussen de kwaliteit van de leerplankaders en de behaalde resultaten bij leerlingen in kaart te brengen. Dit vergt systemen van monitoring die moeten worden ingericht. Er is meer kennis nodig met betrekking tot de volle breedte van het uitgevoerde en gerealiseerde curriculum.
- De stem van de leraar en van de leerling moet meer systematisch klinken. Er is nu sprake van onderorganisatie als het gaat om de articulatie van deze stemmen. NRO kan een rol spelen in meer gericht onderzoek naar het gerealiseerde curriculum.
- Er dienen regionale platforms te komen om de bevindingen van leraren met het

gerealiseerde curriculum te kunnen delen. De evaluaties die hier plaatsvinden dienen benut te worden met het oog op de onderhoudskalender en de periodieke herijking van leerplankaders.

- Er is meer onderzoek nodig naar de optimale aansluiting van toetsvormen op eindtermen. Scholen kunnen meer gebruik maken van het schoolexamen als route om te werken met andere toetsvormen dan die nu worden gehanteerd bij het centraal schriftelijk examen. Dat komt de kwaliteit van het onderwijs ten goede.

5. Permanent wetenschappelijk advies

Tot slot gaat de Curriculumcommissie in op de rol en betekenis van wetenschappelijk advies met betrekking tot curriculumherziening. Tot nu toe kwam curriculumherziening niet tot stand onder geleide van wetenschappelijk advies. Uiteraard waren er wetenschappers en experts betrokken bij allerlei processen rond curriculumherziening, maar er was geen sprake van een onafhankelijk gsystematiseerde inbreng. In de afgelopen vier jaar heeft de wetenschappelijke Curriculumcommissie op instigatie van OCW gefunctioneerd als wetenschappelijk adviesorgaan. Dat heeft nieuwe inzichten opgeleverd. In dit slothoofdstuk brengen we enkele daarvan naar voren en komen met aanbevelingen voor het vervolg.

5.1 Huidige stand van zaken

Curriculumherzieningen in Nederland kwamen tot nu toe niet in een gsystematiseerde aanpak tot stand. Werd het nodig geacht leerplankaders te herzien dan gebeurde dat ad hoc. Dat leidde tot een pragmatische benadering. Leraren, vakorganisaties, curriculumexperts kwamen bij elkaar in

ontwikkelteams en kwamen tot actualisatie van leerplankaders. Wetenschappers werden hierbij betrokken vanwege hun inhoudelijke expertise in een leer- of vakgebied. In deze omstandigheden werd de vraag naar bredere kennis en expertise met betrekking tot curriculaire vraagstukken niet gearticuleerd. De betrekkelijke armoede in Nederland op het gebied van curriculumexpertise werd hierdoor alleen maar meer in de hand gewerkt. De wetenschappelijke Curriculumcommissie heeft geconstateerd dat er achterstand is ontstaan in het denken over betekenis, doel en functie van leerplankaders. Curriculumherziening is niet een louter instrumentele operatie, maar vraagt bezinning op een hoger niveau. Dat is een *conditio sine qua non* voor de kwaliteit van herzieningsprocessen.

De commissie heeft geconstateerd dat de huidige aanpak van herzieningsprocessen nog te veel leunt op wat in de praktijk gangbaar is geworden. Het gangbare herzieningsproces, waar ook in de huidige operatie op teruggegrepen is, leidt via een deliberatief

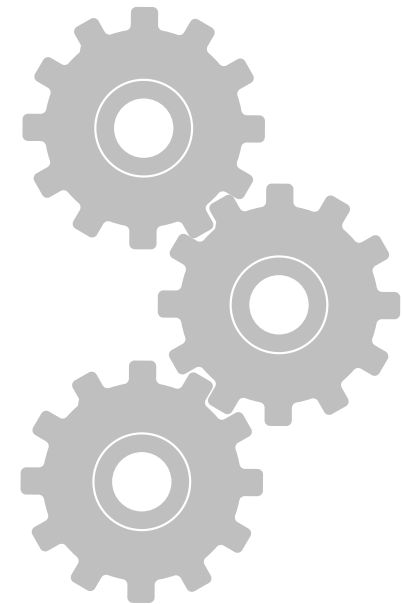
proces met stakeholders en betrokkenen tot bepaalde uitkomsten, maar is wetenschappelijk onvoldoende transparant. Dat betekent ook dat in de toekomst bij de hantering van de onderhoudskalender niet inzichtelijk kan worden gemaakt welke overwegingen tot welke beslissingen hebben geleid. De aanpak van herzieningen vraagt wetenschappelijk inzicht en gerichte methodische keuzes om te komen tot een systematisering van het proces (waaronder de peer-review en het deliberatieve proces). De bezinning op de rol, functie en betekenis van leerplankaders vraagt om continue wetenschappelijke begeleiding en de opbouw van een kennisbasis. Dit alles is niet goed belegd en wordt ook niet onafhankelijk van de curriculumontwerpers zelf behartigd.

Wetenschappelijk advies ontbreekt eveneens met betrekking tot het functioneren van de curriculumketen als geheel. Er is geen vaste plek waar alle informatie over het beoogde, uitgevoerde en gerealiseerde curriculum samenkomt, gewogen wordt en van advies wordt voorzien met het oog op noodzakelijke herzieningen. Dat zal wel nodig zijn als er in de toekomst meer systematisch gewerkt gaat worden. Er zal onafhankelijk van SLO, de werkuitvoerder, geadviseerd moeten worden over te maken keuzes rond de onderhoudskalender. Het advies betreft zowel de inhoud en het moment van herziening, en tevens de kwaliteit van de leerplankaders zelf en de manier waarop ze in het onderwijs functioneren. Zoals hierboven aangegeven is monitoring nodig met betrekking tot de inzet van de rationale en het functioneren van kerndoelen en eindtermen als zodanig. In het proces van periodieke herijking heeft Nederland een permanent wetenschappelijk adviesorgaan nodig.

5.2 Van richten naar inrichten en verrichten

In haar vierde tussenadvies is de commissie ingegaan op de betekenis van een centrale tafel waar wetenschappelijk advies tot stand komt.³⁰ Overzien we het ecosysteem rond curriculumherziening, dan ontbreekt het daaraan. In het verleden was het vaak wachten op beslissende signalen die het startschot konden vormen voor concrete herzieningsoperaties. Steeds ontbrak de overtuiging of het inzicht dat er een in alle opzichten verantwoord besluit kon worden genomen, gedragen door alle betrokkenen en partijen. Daarna volgde dan weer uitstel en vertraging. Een permanent wetenschappelijk adviescollege, aangevuld met leraren en experts kan voorzien in goed uitgedachte adviezen om voor draagvlak, continuïteit en voortgang te zorgen. Ze kan zowel een regisserende als adviserende functie vervullen.

Deze functie van zo'n permanent college hebben wij de *richtende* functie genoemd. Met haar adviezen geeft het college richting aan de concrete herzieningsoperaties. Dat wil zeggen: ze adviseert de minister bepaalde besluiten te nemen en opdrachten uit te zetten. Het is aan de minister en de politiek om op basis hiervan tot besluitvorming te komen. Maar er is ook een belang dat die herzieningen het veld niet overvallen en voorspelbaar blijven. Door concrete maatregelen te laten voorbereiden via wetenschappelijk advies kan ook een zekere depolitisering plaatsvinden. De minister kan handelen op basis van een richtinggevend advies van het college dat hiervoor in het leven is geroepen. Vervolgens gaat het om uitvoering in processen die in Tussenadvies 4 zijn beschreven: inrichten en verrichten. Voor dat inrichten en verrichten bestaan reeds organisaties als SLO en verbanden van leraren. Voor de richtende functie is er momenteel geen orgaan. In die lacune moet nu definitief worden voorzien.

5.3 Toekomstbeeld

De wetenschappelijke blik die in de afgelopen jaren heeft geleid tot een reeks aan adviezen en bijstellingen van het ontwikkelproces, heeft laten zien hoezeer dit type advies nodig is. De Curriculumcommissie adviseert om te komen tot de instelling van een college dat hierin in de toekomst kan voorzien. Dat college kan gemengd van samenstelling zijn – ook leraren zouden er deel van moeten uitmaken – maar moet in elk geval in staat zijn wetenschappelijk advies te geven bij de onderhoudskalender en de leerplankaders. Daartoe dient ze te beschikken over monitorinformatie en resultaten van wetenschappelijk onderzoek en moet ze al die gegevens kunnen interpreteren en wegen. Dat college dient onafhankelijk van SLO te kunnen functioneren, omdat ze mede het werk van SLO beoordeelt. De minister is systeemverantwoordelijk en treft een regeling voor het functioneren van een dergelijk college met bijbehorende bevoegdheden.

Concreet kan hierbij gedacht worden aan de figuur die ook bij het CvTE bestaat: een college dat advies geeft en een zekere regiefunctie vervult met betrekking tot het hele ecosysteem. Zoals er een college is bij het CvTE dat het functioneren van de examenketen bewaakt, zo is er straks een college dat het functioneren van de curriculumketen in het oog houdt. Over welke bevoegdheden ze moet beschikken is aan de minister om te bepalen. Daarin zijn verschillende vormen denkbaar. Maar dat er een dergelijk orgaan moet komen dat wetenschappelijke inzichten borgt en met vaste regelmaat advies geeft over periodieke herijking, is van wezenlijk belang voor de kwaliteit van zowel het beoogde, uitgevoerde als gerealiseerde curriculum en daarmee van de kwaliteit van goed en eigentijds onderwijs in Nederland.

5.4 Aanbevelingen

- Het is nodig het werk van periodieke herijking steviger te laten begeleiden door wetenschappelijk advies. Daaraan ontbrak het in Nederland en in deze lacune moet definitief worden voorzien.
- Bij toekomstige curriculumherzieningen moet toegewerkt worden naar meer wetenschappelijke transparantie. Er zal meer methodisch moeten worden gewerkt en gebouwd moeten worden aan een kennisbasis rond de onderhoudskalender. Hierbij spelen resultaten van monitoring en uitkomsten van wetenschappelijk onderzoek een rol.
- Versterking van de wetenschappelijke basis vindt deels plaats bij SLO, maar moet ook los staan van SLO, aangezien ook de producten van SLO zelf worden gemonitord en geëvalueerd. Er moet een kennisinfrastructuur ontstaan rond het curriculum in het ecosysteem van samenwerkende partners.
- Er moet een college van wetenschappers en onderwijsbetrokkenen komen die onafhankelijk van SLO de minister met vaste regelmaat adviseert over de

hantering van de onderhoudskalender en enige regie kan voeren op het functioneren van de curriculumketen als geheel.

Curriculumherziening in Nederland

Actueel onderwijs met een onafhankelijk college

Op dit moment is het proces van curriculum ontwikkeling chaotisch en ineffectief. Er is een gebrek aan een duidelijke structuur, verantwoordelijkheden en landelijke voorschriften. Het resultaat is een overladen en verouderd curriculum.

3. Het curriculum blijft actueel.
(monitoring en advies)

1. Het is duidelijk wanneer wordt besloten tot herziening.

(onderhoudskalender)

onafhankelijk college

2. De verantwoordelijkheden en werkwijzen zijn helder.
(vaste ontwerpstructuur)

De rol van het college in het herzieningsproces

Structureel, richtinggevend advies geven

waarmee de minister beslissingen kan nemen en opdrachten kan uitzetten bij de ketenpartners. Zo wordt duidelijk wie wat waarom doet.

Toeziën op het functioneren van het systeem van periodiek onderhoud

met een onderhoudskalender en kennisbank. Zo wordt duidelijk wanneer, en op basis van welke gegevens en kwaliteitsstandaarden keuzes voor het curriculum worden gemaakt.

Voordelen van een college

Onafhankelijkheid

Het college bevat wetenschappers die de minister adviseren over een stelsel voor periodieke curriculumherijking.

Rust en regelmaat

Het college waarborgt stabiliteit in het herijkingproces, ook naar de politiek.

Kwaliteitsbewaking

Het college houdt toezicht op monitoring, onderzoek en evaluatie.

Lerarenstem

Het college zorgt ervoor dat de stem van de leraar structureel wordt meegenomen in het proces.

Eenduidigheid en transparantie

Het college zorgt voor een transparante werkwijze, gebaseerd op een vaste architectuur en rationale.

Noten

- 1 Nadere adviesaanvraag eindadvies 7 juni 2024.
- 2 Wetenschappelijke Curriculumcommissie (2020). [Tussenadvies 1](#) *Kaders voor de toekomst. Amersfoort: Curriuculumcommissie. (p. 15).*
- 3 Dat waren: Onderwijsraad, SLO, Inspectie van het Onderwijs, CVTE, Cito, PO-raad, VO-raad, AOb, CNV, LAKS, Ouders & onderwijs, Platvorm vmbo, FVOV, Media voor Educatie en Wetenschap, curriculumexperts, J. van den Akker, S. Waslander, Vak- en beroepsverenigingen.
- 4 Curriculumcommissie (2020). *Tussenadvies 1.* (p. 18).
- 5 Wetenschappelijke Curriculumcommissie (2024). [Tussenadvies 5B](#) *Curriculumonderhoud organiseren. Naar een ecosysteem van gedeelde verantwoordelijkheid.* Amersfoort: Curriculumcommissie. (p. 9).
- 6 Wetenschappelijke Curriculumcommissie (2022). [Tussenadvies 4](#) *Structuur en regelmaat. Naar een systeem voor periodiek curriculumonderhoud van het funderend onderwijs.* Amersfoort: Curriculumcommissie. (p. 43).
- 7 Curriculumcommissie (2020). *Tussenadvies 1.* (p. 11 e.v.).
- 8 Curriculumcommissie (2022). *Tussenadvies 4.* (p.43 e.v.).
- 9 Nieveen, N., Schalk H. & Van Tuinen, S. (2017). Aandacht binnen lerarenopleidingen voor schooleigen curriculumontwikkeling. [Tijdschrift voor lerarenopleiders](#) 38 (4), 5-20. Zie ook: Curriculumcommissie (2022). [Tussenadvies 4.](#) (p. 45).
- 10 Goodlad, J.I. (1979). *Curriculum inquiry. The study of curriculum practice.* New York: McGraw-Hill. Curriculumcommissie (2020). [Tussenadvies 1.](#) (p.15.)
- 11 Zie noot 4 en wetenschappelijke Curriculumcommissie (2004). [Tussenadvies 5A](#) *Kerndoelen in ontwikkeling. Reflecties bij de leergebieden Nederlands en Rekenen & wiskunde.* Amersfoort: Curriculumcommissie. (p. 14).
- 12 Bijlage 2 Nadere adviesaanvraag tussenadvies 3. [Rationale van het funderend onderwijs](#) (2021).
- 13 De karakteristiek beschrijft wat het leergebied kenmerkt. Het laat zien hoe de rationale met de drie doeldomeinen en de beschrijving met onderscheidende kenmerken van de sector zich vertalen naar het leergebied of vak. De karakteristiek is richtinggevend voor inhoudelijke keuzes in het raamwerk. Het raamwerk geeft per leergebied of vak op hoofdlijnen aan voor welke inhouden kerndoelen of eindtermen ontwikkeld gaan worden.
- 14 [De Ierse rationale voor het primair onderwijs.](#) Zie ook bijlage 2 van dit rapport.
- 15 Wetenschappelijke Curriculumcommissie (2021). [Tussenadvies 2 Doel en ruimte.](#) Amersfoort: Curriculumcommissie. (p. 13 e.v.).
- 16 Wetenschappelijke Curriculumcommissie (2024). [Tussenadvies 5C](#) *Kerndoelen in ontwikkeling. Reflecties bij de leergebieden Burgerschap en Digitale geletterdheid.* Amersfoort: Curriculumcommissie. (p. 14).

- 17 Curriculumcommissie (2022). *Tussenadvies 4*. (p. 43 e.v.).
- 18 Zie noot 17.
- 19 Curriculumcommissie (2022). *Tussenadvies 4*. (p. 45).
- 20 Curriculumcommissie (2021) *Tussenadvies 2*. (p. 25) en *Tussenadvies 3 Examenprogramma's in perspectief* (p. 23).
- 21 SLO (2021). *Verdeling van ontwerpruimte voor ontwikkeling van examenprogramma's*. Amersfoort: SLO. (p. 23).
- 22 ResearchNed (2024). *Inventarisatieonderzoek onderwijstijd voortgezet onderwijs*. Nijmegen: ResearchNed. (p. 12 e.v.)
Curriculumcommissie (2024). *Tussenadvies 6. Examenprogramma's in ontwikkeling. Reflecties bij de vakken Nederlands, wiskunde en maatschappijleer*. Amersfoort: Curriculumcommissie. (par. Overladenheid).
SLO (2021). We spreken dan ook wel over de 'vrije vrije ruimte'. (p. 23.)
- 23 Wetenschappelijke Curriculumcommissie (2024). *Tussenadvies 6*. (par. *Overladenheid*).
- 24 Zie WPO artikel 9 en [WVO](#) o.a. artikel art. 1.4 2e lid "Het onderwijs wordt zodanig ingericht dat de leerlingen een ononderbroken ontwikkelingsproces kunnen doorlopen. Het wordt afgestemd op de voortgang in de ontwikkeling van de leerlingen."
[Kerndoelenboekje \(2006\)](#). *De kerndoelen primair onderwijs*. (p. 9).
- 25 Wetenschappelijke Curriculumcommissie (2021). *Samenhang in het curriculum. Verdiepende studie*. Amersfoort: Curriculumcommissie.
- 26 Curriculumcommissie (2022). *Tussenadvies 4*. (p. 29 e.v.).
- 27 Onderwijsraad (2024). *Een stevige stem*. Den Haag: Onderwijsraad.
- 28 Wetenschappelijke Curriculumcommissie (2024). *Tussenadvies 6*. (par. *Afsluiting en toetsing*).
- 29 Te denken valt aan de doorstroomtoets, school- en centraal examen en schooleigen toetsen.
- 30 Curriculumcommissie (2022). *Tussenadvies 4*. (p. 29 e.v.).

Informatie

Curriculumcommissie
Postbus 288, 3800 AM Amersfoort
Curriculumcommissie.nl
info@curriculumcommissie.nl